

FÂRÂBÎ'NİN ESERLERİNİN BİBLİYOGRAFYASI

Dr. AHMED ATEŞ

Fârâbî'nin eserleri hakkında, şimdiye kadar bir kaç defa bibliyografya denemesi yapılmıştır : Steinschneider, Brockelmann ve Hilmi Ziya Ülken, mümkün olduğu kadar tam, birer bibliyografya vermişlerdi. Fakat Steinschneider'in tam unvanını kısaltmalar arasında gösterilmiş olan eseri, Fârâbî'nin eserlerinin İbrânî diline tercüme edilmiş olanları için bütün kıymetini muhafaza etmekle beraber, bugün artık eskimiş bulunmaktadır ; Brockelmann, meşhur *Geschichte der arabischen Litteratur*'unda, bu kitabını yazarken tesbit etmiş olduğu usûle sadık kalarak, daha ziyâde nushaları bugüne kadar gelmiş olan eserleri toplamıştır ; H. Z. Ülken ise, yalnız kaynaklara istinat ederek, bunların tam bir listesini vermeğe çalışmıştır. Daha sonra, Abbâs Mahmûd, *A'lâm el-islâm* serisinde çıkan *el-Fârâbî* adlı eserinde (Kahire, 1944), bir dereceye kadar, daha da tam bir bibliyografya vermeğe çalışmıştır (s. 38—64) ; fakat Abbâs Mahmûd, Brockelmann'ın *Suppl.*'ini görmemiş ve onun müracaat ettiği kaynaklara bakmamış olduğundan, verdiği liste kısmen noksan kalmıştır ; bundan başka Fârâbî'nin eserlerinin yazma nushaları ile basmaları hakkında nedense pek müphem mâlûmat vermiştir. En nihayet Kh. Djorr'un Fârâbî'nin eserleri üzerine, 1946'da, Paris'te bir tez yazdığı mâlûmdur (bk. R. Walzer, *The Rise of Islamic Philosophy, Oriens*, c. III, No. 1, Leiden, 1950, s. 12, not 30). Bugüne kadar basılmamış olan bu tezin, Brockelmann'ın *G. A. L.*'inde zikredilmemiş olan İstanbul yazma nushalarını göstermeyeceği muhakkak ve tabîi sayılabilir.

İleriki sahilelerde verilmiş olan bibliyografyada ise, yukarıda sayılmış olan eserlerde verilen bilgilerin bir araya toplanmasına ve şu hususların gösterilmesine çalışılmıştır :

1. Her eserin kaynaklarda zikredildiği yerler. Ancak şunu söylemek lâzımdır ki, Fârâbî'den bahseden ilk müellifler arasında, yalnız İbn Ebî 'Useybi'a, '*Uyûn el-enbâ*' adlı eserinde, Fârâbî'nin eserlerinin tam bir listesini vermek istemiştir. Diğer müellifler, ekseriya çok meşhûr olan bir kaç eserinin ismini vermekle iktifa edi-

yorlar. Yalnız el-Kıftî oldukça uzun bir liste veriyor ve zikrettiği eserlerden, daha doğrusu kitap isimlerinden bir kısmı 'Uyûn el-enbâ'da mevcut değildir. Binaenaleyh, husûsî bir sebep olmadıkça, yalnız bu iki kaynak zikredilmiştir. Eğer herhangi bir eserin yanında bu kaynaklardaki yerlerini gösteren bir kayıt yoksa, bu, o eser bu kaynaklarda zikredilmiş değildir, demektir ;

2. Her eserin mevcut el-yazması nushaları ve yerleri. Bunlar zikredilirken yalnız kütüphânelerin veya yerlerin adı ile numaraları yahut matbu kataloglarındaki yerleri gösterilmiştir. İstanbul kütüphâneleri için de, kütüphâne adı ile numaraları verilmekle iktifa edilmiş, zarûret olmadıkça, başka teferruat verilmekten çekinilmiştir ;

3. Basmaları ;

4. Şerhleri ;

5. Arapçadan başka dillere tercümeleri.

Bu suretle toplanan ve oldukça büyük bir yekûn tutan eserler, araştırmaları kolaylaştırmak gayesi ile, alfabe sırasına konulmuş ve her birine bir numara verilmiştir. Bir eser, iki isim ile gösterilmiş ise, tabiidir ki, yalnız birincisinin veya meşhûr olan isminin yanına bir rakam konulmuştur. Eserlerin bu tertibe sokulmasının diğer bir sebebi de, bunları mevzûlarına göre tasnif etmenin arzu edilecek kadar muvaffakiyetli bir netice vermesi ihtimalinin azlığıdır. Çünkü, ilerideki listenin tetkiki ile anlaşılacağı gibi, Fârâbî'nin eserlerinin mühim bir kısmı bugün elimizde mevcut değildir. Bunların isimlerine bakılarak, zümrelere ayrılması düşünülebilirse de, bu isimler ekseriya eserin mevzûunu, böyle bir tasnife esas olacak kadar tam ve lâyıki veçhile, göstermemektedir. Diğer taraftan, bugün elimizde bulunan eserler, yazma olsun, basma olsun, muhtelif isimler altında bulunmakta ve bu yüzden ayrı ayrı eserler zannedilmektedir. Nihayet bâzı eserler, bâzan mevzûları ile hiç bir alâkası olmayan isimler taşımaktadır, bâzılarının da isimleri büsbütün başka mevzûlara ait olduğu intibâını vermektedir. İşte bu sebepler ile, eserlerin alfabe sırasına konulması daha mâkul ve daha faydalı görüldü. Böyle bir tertipte, eser iki ayrı isim altında bulunuyorsa veya basılmış ise, yahut ayrı ayrı isimler altında görülen eserlerin aynı olması ihtimali hatıra geliyorsa, bunlar mürâcaatlar ile gösterilmiştir. Şunu ilâve etmek lâzımdır ki, bu tertipte K. (=kitap), R. (=risâle), fi, el- (=harf-i ta'rîf) nazarı itibâre alınmamıştır.

Bu bibliyografyada, lüzumsuz tekrarlardan sakınmak için, bazı kısaltmaların kullanılması zarureti hasıl olmuştur ki, bunlar şunlardır :

Burslan = Kıvamettin (Burslan), *Uzluk oğlu Fârâbî'nin eserlerinden seçme parçalar*, İstanbul, 1935.

Dieterici = Fr. Dieterici, *Semerât el-mardıyye fi ba'z el-risâlat el-Fârâbîye. Alfârâbî's philosophische Abhandlungen aus Londoner, Leidener und Berliner Handschriften*, Leiden, 1890.

G. A. L. = C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbaenden angepasste Auflage*, c. I, Leiden, 1943, s. 232—236 (Bunun yanında görülen harf ve rakamlar, Brockelmann'ın tasnifi ile, eserin o sınıftaki rakamını vermektedir. Fârâbî'nin eserlerinin mevzularına göre tasnifine yardım edeceği için, bunları göstermek faydalı olacaktır : A = mantık, B = ahlâk ve siyâset, C = riyâziye, ilm-i nücûm, simya, sihir, musiki, D = muhtelif, E = Aristo hakkındaki yazılar, F = Elfâtun hakkındaki yazılar).

Kahire = *Kitâb el-mecmû' min mü'ellefât el-Fârâbî* (Bedreddin el-Halebî'nin *Nusûs el-kilem* adlı *Fusûs el-hikem* şerhi ile), Kahire, 1325 (Burada Dieterici'deki risâleler hemen aynen basılmıştır. Bundan başka, yine Dieterici'nin iyi veya fena taklitleri olan ve aynı risâleleri ihtiva ettikleri için asıl bibliyografya kısmında gösterilmemiş bulunan bir kaç Kahire basması daha vardır ki, bunlar da şunlardır :

a) *Hâzâ kitâb el-cem' beyne re'yey el-hakimeyn... ve hüve yahte'vî 'alâ semâniyet resâ'il...* Kahire, 1325/1907.

b) *Hâzâ kitâb el-cem'... ve hüve yahte'vî 'alâ semâniyet resâ'il...*, Kahire, 1325/1907.

c) Kahire, 1327 / 1909 basması da aynı sekiz risâleye ihtiva eder "Krşl. M. Bouyge, *Risâlat fi'l-'aql, texte arabe*, Beyrut, 1938, s. IX - XI.,,

(Burada bunlardan yalnız birincisi gösterilmekle iktifa edilmiştir).

İhbâr = Cemâleddîn 'Alî b. Yûsuf el-Kıftî, *Kitâb İhbâr el-'ulemâ' bi-ahbâr el-hükemâ'*, Kahire, senesiz.

Philos. Abhandl. = Fr. Dieterici, *Alfârâbî's philosophische Abhandlungen aus dem arabischen übersetzt*, Leiden, 1892.

'*Uyûn* = İbn Ebî 'Useybi'a, '*Uyûn el-enbâ' fi tabakât el-etibbâ'*, Kahire, 1299 / 1882.

Ülken = Hilmi Ziya Ülken, K. Burslan, *Fârâbî (Ankara kütüphanesi, Türk-İslâm filozofları, III)*, İstanbul, senesiz.

Steinschneider = Steinschneider, *Al Fârâbî, des arabischen Philosophen, Leben und Schriften*, St. Pétersbourg, 1869 (*Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, seri VII, c. XIII, No. 4).

Suppl. = C. Brockelmann, *G. A. L., erster Supplementband*, Leiden, 1937, s. 375—377.

Fârâbî'nin eserlerinin yazma nushalarının yerleri gösterilirken kullanılan kısaltmalar, kütüphânelerin buldukları yerlerdir. Bu kütüphânelerin katalogları ekseriya çok mâlûm ve meşhûrdur. Bu sebeple bunları ayrıca zikretmeğe lüzûm görülmemiştir. İcabında tam birer listelerini bulmak için, *G. A. L.* ile *Suppl.*'in baş taraflarına mürâcaat edilebilir.

1. *K. fi Agrâz Aristûtâlis (fi küll vâhid min kütübih)*. — 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 183. = (?) *K. Felsefe Aristûtâlis ve eczâ'ihâ ve merâtib eczâ'ihâ min evvelihâ ilâ âhirihâ*. Yazma : Ayasofya, 4833 / 3 (varak 19 b — 59 a).
2. *R. (M.) fi Agrâz (el-Hakim) Aristûtâlis fi küll mekâle min kitâbihi el-mevsûm bi'l-Hurûf*. — 'Uyûn, II, 139. Yazma : Tahran, II, 634 / 3. Basma : Dieterici, s. 34 — 38 ; Kahire / 2 (*el-İbâne 'an ğarâz el-Hakim...*) ; Haydarâbâd, 1349. Almancaya Tercüme : *Philos. Abhandl.*, s. 54 — 60.
3. *K. el-Ahlâk*. — İhbâr, 184. = (?) *R. fi 'l-Ahlâk*, Yazma : Âsaf, II, 176/13. Bk. *G. A. L.*, D 20.
4. *K. fi 'l-'Akl* (kabîr "büyük,") . — 'Uyûn, II, 139. M. Bouyge, nr. 5'te zikredilen neşrinde (s. VII ve not 2), bugün elde mevcut *K. fi 'l-'Akl*'ın bir kaç sahife büyük olan nushalarının bu "büyük,, nüsha ile alakadar olup olmadığını sormaktadır. Bizce bu farkın bir müstensih dikkatsizliğinden ileri geldiğini ve "büyük,, *K. fi 'l-'Akl*'ın daha başka bir eser olduğunu kabûl etmek daha tabii görünmektedir.
5. *K. fi 'l-'Akl* (sağır "küçük,") . — 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 183. = *Mekâle fi me'âni 'l-'akl* veya *R. fi (Me'âni) 'l-'akl*. Yazma : Fatih, 5416/4 (varak 70a—78a, galiba VI. h. asra ait bir yazma) ; Üniversite Kütüphanesi, Arapça yazma, 1458 (varak 227b—229b) ; Ragıp Paşa, 1461 ; Tahran, II, 634/2 ; Âsaf, II, 210 ; III, 488 ; Râmpûr, I, 402 ; 405 ; Aligerh, 79 ; British Museum, 425 ; Add. 16.660—19 ; Berlin, 5339/24 ; India Office, Arab. 3832 ; Beyrut, 386 ; Bodleian, Arab. 84. Basma : Dieterici, s. 39—48 ; Kahire / 3 ; *Texte arabe intégral en partie inédit établi par M. Bouyges (Bibl. Ar. Schol., VIII, 1)* , Beyrouth, 1938. İbrâniye tercümesi : a) müellifi meçhul, M. Rosenstein tarafından neşredilmiştir, Bratislava, 1858 ; b) *Jedaja ha-Penini (ketab ha-Deat)* ; c) Kalonymos b. Kalonymos tarafından. Bk. Steinschneider, s. 161/7.

Latinceye tercümesi hakkında bk. L. Massignon, *Notes sur le texte arabe du "intellectu,, d'Alfarabi (Archive d'histoire doctr. et litt. du Moyen-Âges, IV, 151—158. Latince metin (fransızcaya tercümesi ile): Liber Alfarabii de intellectu et intellecto, texte latin édité et trad. par M. Gilson (Arch. d'hist. doctr. et litt. du MA, IV, s. 123 v. dd. ve karışl. M. Bouyge, mezkûr neşir, s. XV—XIX). Türkçeye tercüme: Ülken, s. 190—206. Almanca tercüme: Philos. Abhandl., s. 61—81. Bk. G. A. L., D 4; Suppl., D 4.*

R. fi 'l-Âlem el-a'lâ.— Bk. el-R. el-Zenonîye.

Alfarabius de tempore.— (?) Bk. K. fi 'İlm el-mizâc.

K. Ârâ' ehl el-medinet el-fâz ile. — İhbâr, 183. Bk. K. fi Mâbadi ârâ' ahl madinat al-fâzıla.

6. K. Bâriminiyâs.—'Uyûn, II, 140; İhbâr, 184. Yazma: Hamid I, 812 (Bu, Muhammed b. Ahmed el-Üskübî'nin hocası Es'ad b. Ali b. Osman el-Yanyavî için, h. 1133'te istinsah ettiği bir nushadır. Burada Fârâbî'nin mantığa dâir daha 9 risalesi vardır ki, onlardan yerlerinde bahsedilecektir). Krşl. Cavâmi' li-kütüb al-mantik ve K. Muhtasar cami' kütüb al-matikiya.
7. Buğyat el-emel fi sinâ'at el-reml ve takvim el-eşkâl. Yazma: Bodleian, I, 956. Bu eser, Uppsala, 324'te bulunan K. el-Hiyel el-rûhâniye ve esrâr el-tabî'a fi dakâ'ik el-eşkâl el-hendesiye'nin aynıdır, fakat hiç bir kaynaktaki zikredilmemiş olduğundan, mevsuk olması az muhtemeldir. Bk. G. A. L., C 6.
8. K. el-Burhân.—'Uyûn, II, 138; İhbâr, 183. Yazma: Hamid I, 812 (varak 60a—82b bk. burada No. 6). Manchester, 374 B; Tahran, I, 7/5. Bk. Suppl., A 8. Krşl. K. Şerâ'it al-yakin.
9. K. el-Cedel. —'Uyûn, II, 138; İhbâr, 183. Yazma: Hamid I, 812 (varak 82b—110a; bk. burada No. 6).
10. K. el-Cem' beyne re'yey el-hakimeyn Eflâtûn el-ilâhî ve Aristûtâlis.— K. fi İti'fâk ârâ' Aristûtâlis ve Eflâtûn, İhbâr, 184.—Tevfik beyne Eflâtûn ve Aristûtâlis. Yazma: Veliyeddin 1821/3; Üniversite Kütüphanesi, Arapça yazma, 1458 (varak 170b — 172a); Köprülü Ahmed Paşa kütüphanesi, 347 (varak 172b—186b); Landberg-Brill, 57; Brill, 464/1; Tahran, II, 630; 644/3; Âsaf, III, 756; Râmpûr, I, 401; Bankipur, XXI, 2336; Aligerh, 79, 81. Basma: Dieterici, s. 1—33; Kahire / 1; Mahmûd el-Şîrâzî'nin Sühverdi, Hikmet el-işrâk, Kahire, 1345 şerhi haşiyesinde. Türkçeye tercüme: Burslan, s. 71—80. Farsçaya tercüme, yazma: Bodleian, 1422/19. Almanca tercüme: Philos. Abhandl., s. 1—53.
11. Cevâb(ât) li-mesâ'il sü'ile 'anhâ.—'Uyûn, II, 140 (Buradaki izahata göre, bu eser 23 soruyu ihtiva etmektedir, halbuki yeni basmalarda 42 soru ve cevap vardır). Basma: Dieterici, s. 83 — 103; Kahire / 7. İbraniye Todros Todrosi tarafından çevrilmiştir. Türkçeye tercümesi: Ülken, s. 42—57; Burslan, 47—48. Almanca tercümesi: Philos. Abhandl., 139—169. Krşl., G. A. L., D 11; Suppl., D 11.

- Cevâmi' li-kütüb el-mantık.* — İhbâr, 184. Bk. K. *Muhtasar cemi' el-kütüb el-mantıkiye.*
12. *Cevâmi' k. el-Nevâmîs li-Felâtun.* — 'Uyûn, II, 140. Bu eser Leiden 1429'da bulunan *Tahis Nevâmîs Eflâtûn* ile aynı kitap olabilir, bk. G. A. L., B 2. F. Gabrieli, *Un abrégé arabe, par al-Farabi, des "Lois,, de Platon : Actes du XXIe Congrès International des orientalistes*, Paris 1949, s. 289 ; ayn. m II., *Un compendio arabo delle Leggi di Platone, Rivista degli Studi Orientali*, c. XXIV, Roma, 1949, s. 20 v. dd. (Bu iki yerde, eserin yakında, *Corpus Platonicum Mediiævi, Plato arabus* serisinde çıkacağı vâdedilmiştir).
- Cevâmi' el-siyer el-mardîye...* — Bk. K. *el-Cevâmi' el-siyâse.*
13. K. *fi 'l-Cevher.* — 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184.
14. K. *fi Cüz' ve mâ lâ yetecezze'.* — 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 183.
15. *el-Da'vâ el-kalbiye.*—Yazma : Râmpûr, I, 387; Haydarâbâd, 1349 : *Tecrid el-da'vâ...* ismi altında . Basma : Bombay 1354/1937. Kısmen türkçeye tercümesi : Ülken, s. 115/127. Bk. G. A. L., D 12 ; *Suppl.*, D 12. Krşl. K. *fi 'l-De'âvâ el-mensûbe ilâ Aristûtâlîs fi 'l-felsefe mücerredeten 'an beyânâtihâ ve hücecihâ :* 'Uyûn, II, 139.
16. K. *fi Edeb el-cedel.* İhbâr, 183.
17. R. *Eflâtûn fi redd men kâle bi-telâşi 'l-insân.* — Yazma : Râmpûr, II, 841. Bk. G. A. L., F 2.
18. K. *el-Elfâz el-Eflâtûniye ve takvîm el-siyâse el-milûkiye ve 'l-ahlâk.*—Yazma : Ayasofya 2820, 2821, 2822¹. Bk. G. A. L., B 1.
19. K. *el-Elfâz va 'l-hurûf.*—'Uyûn, II, 139; İhbâr, 184. Bu eser el-Suyûtî tarafından, *al-Muzhir fi 'ulûm al-luğa ve envâ'ihâ* adlı eserinde zikredilmiştir (bk. neşr. M. A. Câd el-Mevlâ Bek..., Kahire, 1949, I, 211 — 212). Burada, Suyûtî, hepsi 19 satır tutan bir iktibasta da bulunuyor ki, bir kaç cümlesi şudur : "Ebû Nasr el-Fârâbî , *el-Elfâz ve 'l-hurûf* adlı eserinin başında dedi : Kureyş kabilesi kelimelerin en fasihini ve konuşurken dile en kolay olanını seçmekte Arapların en iyisi idi... Arapça kendilerinden nakledilenler Kays, Temim ve Esed kabileleridir ; onu ilim ve snâ'at haline getirenler yalnız Basra ile Kûfe halkıdır.,,

¹ Yalnız Ayasofya kütüphanesinde bu üç nüshası bulunan bu eserin mevsukiyeti şüpheli görüldüğünden, nüshalar hakkında biraz izahat vermek yerinde olacaktır.

a) Ayasofya 2820 nüshası, 23, 6×17 sm. eb'adında, 17 satırlı 56 varaktan ibarettir. Meşhur hattat Yâkût el-Musta'simî'nin 608 'de yazmış olduğu bir nüshadan kopya edilmiştir. Eserin yalnız birinci kısmını ihtiva eden noksan bir nüshadır.

b) Ayasofya 2821 nüshası, 20,5 × 14 sm. eb'adında 13 satırlı 167 varaktır. 642 h. de istisah edilmiştir. Varak 4 b 'de bulunan bir levhada şunlar yazılıdır :

هذا كتاب فيه تقويم السياسة الملوكية و الاخلاق الاختيارية . . . جمع ابي نصر . . . الفارابي
قال افلاطون لا تصحبوا الاشرار فانهم يبنون عليكم
بالسلامة منهم . . .

20. K. *Esnâf el-eşyâ el-basite elleti tenkasimu ileyhâ 'l-kazâyâ fi cemi' el-senâyî' el-kıyâ-siye.* — 'Uyûn, II, 140.
K. *fi 'l-Eşyâ' elleti yuhâtucu en ta'alleme kable 'l-felsefe.* — 'Uyûn, II, 139. Bk. K. (R. fi) *Mâ yenbağî en yukaddeme...*
21. K. *el-Evsat.* — İhbâr 183, Bk. K. *el-Muhtasar el-evsat.*
R. *fi Fazilet el-'ulûm ve 'l-sınâ'a.* — Bk. *Nüket Ebî Nasr el-Fârâbî fi-mâ yasihhu...*
22. K. (fi) *el-Fahs el-medenî.* — 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184.
23. *Farsça 4 küçük risale.* — Yazma : Tahran, I, 7. Bk. *Suppl.*, A 14.
K. *Felsefe Aristûtâlis...* — Bk. K. *fi Agrâz Aristûtâlis fi küll vâhid min kütübîhi.*
24. K. *Felsefe Eflâtun ve eczâ'ihâ ve merâtib eczâ'ihâ min evvelihâ ilâ âhîrihâ.* - Yazma : Ayasofya 4833 (varak 1b—9b). Basma ve latinceye tercüme : *Alfarabius, De Platonis philisophia ediderunt F. Rosenthal et R. Walzer*, London, 1943 (*Corpus Platonicum Medii aevi, Plato arabus*, 2). İbraniye tercüme : Şamtob b. Yosep b. Falguera (XIII. asır)'nın *Rêşit hokma'sında*. Bunun basması : Steinschneider, s. 176—188 ve 224—238.
K. *fi 'l-Felsefe ve sebeb zuhûrihâ.* — İhbâr, 184. = K. *fi İsm el-felsefe.* = K. *fi Zuhûr el-felsefe.*
25. K. *el-Felsefeyn li-Eflâtun ve Aristûtâlis.* — 'Uyûn, II, 138 (Sondan noksan olduğu söyleniyor) ; İhbâr, 184 : K. *Felsefet Eflâtun ve Aristûtâlis.* Bu eser K. *el-Cem' beyne re'yey el-Hakimeyn...* gibi görünüyorsa da, bu son eser kaynaklarda ayrıca zikredilmektedir.
26. *Fusûl.* — 'Uyûn, II, 139 (eski filozofların sözlerinden toplanmış olduğu tasrih ediliyor).
27. *Fusûl felsefiye münteze'a min kütüb el-felâsife.* — 'Uyûn, II, 139.
28. K. *fi 'l-Fusûl el-münteze'a li-'l-ictimâ'ât (min el-ahbâr).* — 'Uyûn, II, 134 ; İhbâr, 184. = (?) *Fusûl, Collectio sententiarum variarum ad regimen politicum spec-*

ve varak 152 a' da sona ermektedir.

c) Ayasofya 2821 nüshası, 25,4 × 16,3 sm. eb'adında, 11 satırlı 264 varaktır. 877 h. de istinsah edilmiştir. İhtiva ettiği metin bundan evvelki nüshanın aynıdır.

Varak 204 a'da Eflâtun'un Forfiriyûs'a "Hüzün ve kederin bertaraf edilmesi hakkındaki mektubu,, gelmektedir ki, başı şöyledir :

رسالة افلاطون الى فرفيروريوس في حقيقة نفي (؟) الهم والغم و اثبات الزهد جوابا عن سؤال كان سبق اليه بسمه . . . ورد كتابك اكرمك الله . . . تستل ان ابين لك ما الهم . . . قرأيت ان اجيبك بما اعلمه . . .

Varak 215 b — 264'da Fîsâğûras, Sokrat, Eflâtun ve Aristo'dan alınmış sözler vardır ve şöyle başlamaktadır :

مختار من كلام الحكماء الاربعة الاكابر اولهم فيثاغورس كان من زهاد العلماء و اكار الحكماء واعيان القدماء . . .

ذكر يوما عنده المال فتال ما حاجتي الى شئ يعطينه البخت والحظ ويحفظه اللوم والشح . . .

- tantium*, Bodleian, I, 102/4. İbraniye tercümesi, Steinschneider, 158. Bk. *G. A. L.*, B 7.
29. *Fusûl yuhîâcu ilayhâ fi sînâ'at el-mantık*.—Yazma : Hamîd I, 812 (varak 3a—9a bk. burada No. 6). Başlangıç : فصول تشتمل على جميع ما تضرط الرائي معرفته من اداء : شروع في صناعة المنطق وهي خمسة الفصول . . . Paris, İbrani yazmaları, Anc. Fond, . . . الشروع في صناعة المنطق وهي خمسة الفصول . . . 303 ; İbraniye tercümesi, Steinschneider, 13/3. Bk. *G. A. L.*, A 2.
30. *R. Fusûs fi 'l-hikme veya Fusûs el-hikem*.— Yazma için bk. *G. A. L.*, D 7 ; *Suppl.*, D 7. İstanbul'daki yazmaları : Rağıp Paşa, 1469, varak 196—280 ; Şehid Ali Paşa, 1385/6. Şerhleri : a) Mahmûd b. Muhammed el-Şîrâzî (ölümü 710/1312). Râmpûr, I, 396; b) İsmâ'il el-Fârânî (Devvânî'nin talebelerinden, ölümü takriben 896/1491), Carullah 1039 ; 1042 ; Landberg-Brill, 569 ; Wien, 1518/2, British Museum, Or 5969/1. Basma : İstanbul, 1291. c) Ebû Firâs el-Halebî, *Nusûs el-kelim*, Kahire, 1325. Basmaları : Dieterici, s. 66—82 ; Kahire, 1335 ; Kahire /6 ; Haydarâbâd, 1343, 1345. Türkçeye tercüme : Ülken, s. 210—216 ; Burslan, s. 46—47. Almancaya tercüme : *Philos. Abhandl.*, s. 108—138 ; M. Horten, *Buch der Ringsteine al-Fârâbî's, neu bearbeitet und mit Auszügen aus dem Kommentare des Emir İsmâ'il el-Farani erlaeutert* (1904'te Bonn'da yapılmış bir tez); aynı eser, *Zeitschrift für Assyriologie*, c. XVIII, s. 257—300, c. XX, s. 16—48, 303—354 ; ayn. mll., *al-Farabi's Buch der Ringsteine mit dem Kommentare des E. I. el Farani übersetzt und erlautert* (Beitr. zur Geschichte der Philos. des Mittelalters), Münster, 1906. Mevsukiyeti : eski kaynakların hiç birinde Fârâbî'ye ait olarak zikredilmeyen bu eserin, onun olmadığı iddiası için bk. Khalil Georr, *Farabi est-il l'auteur de Fuçuş el hikam*, *Revue des Etudes Islamiques*, année 1940-1946, Paris, 1947, s. 31—39.
31. *K. fi Garaz el-makûlât*.— 'Uyûn, II, 139.
32. *K. fi 'l-Hitâbe*.— 'Uyûn, II, 139 ; Ahbâr, 184 ('Uyûn'da, büyük, 20 ciltlik bir eser olduğu söyleniyor).= (?) Latinceye tercüme : *Declaratio compendiosa supra libris rhetoricorum Aristotillis* (aynen!), Venedik, 1484 ; *Rhetorica Aristotellis cum fundatissimi artium et theologiae doctoris Egidij de Roma loculentissimis commentariis nunc primum in lucem editis : nec non Alfarabij compendiosa declaratione, addita ejusdem Aristotellis Poetica cum magni Averroys in eandem summa : novissime recognita erroribus castigata*, Venedik, 1515. Krşl. A. Nagy, *Notizie intorno alla retorica d'Al Farabi* (*Rend. Linc.*), 1893, II, 684—691. Bk. *G. A. L.*, A 11. Krşl. yazma : Hamîd I, 812 (varak 110a—120a ; bk. burada No. 6).
33. *K. fi 'l-Hiyel ve 'l-nevâmîs*.— 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184.
K. el-Hiyel el-rûhâniye .— Bk. *Buğyet el-emel fi sînâ'at el-reml*.
K. el-Hiyel el-rûhâniye ve esrâr el-tabî'a....— Bk. *Buğyat el-emel fi sînâ'at el-reml*...
34. *R. fi Hudûs el-'âlem*.— Yazma : Râmpûr, I, 302. Bk. *G. A. L.*, D 17.
el-İbâne 'an ğaraz el-Hakim....— Bk. *R. fi Ağrâz el-Hakim fi küll makâle min kitâbihi 'l-mevsûm bi-'l-Hurûf*.
34. *İbtâl ahkâm el-nucûm*.— Sadreddin el-Daştakî'nin elinde bulunan bir mecmuada

bulunmaktadır, bk. Ağa-Buzurg el-Tahrâni, *el-Zarî'a ilâ kütüb el-şî'a*, c. I, Necef, 1355 h. ş., s. 66 ve 326 ve *G. A. L.*, C 16.

35. *K. fi 'l-İctimâ'ât el-medeniye*.— 'Uyûn, II, 139.
36. *K. fi İhsâ' el-ikâ'*.— 'Uyûn, II, 139. İhbâr, 184'te bahsedilen *K. el-İkâ'ât* bu eser olmalıdır. Yazma : Mağnisa Kütüphanesi 1705 (31 varak olup, istinsah tarihi 638 h. dir).
37. *K. İhsâ' el-kazâyâ ve 'l-kıyâsât elleti tüsta'melu fi cemi' senâyi' el-kıyâsiye*.— 'Uyûn, II, 138 ; İhbâr, 184.
38. *K. İhsâ' el-'ulûm (ve tertibihâ)*.— 'Uyûn, II, 138 ; İhbâr, 138. Yazma : Köprülü 1604/1 (varak 1b—40b; h. VII. asra ait bir yazmadır) ; Escorial, 646/3. Basma : *el-İrfân* mecmuası, Sayda, 1920, s. 11—20, 130—143, 241—257; Osman Emîn tarafından, Kahire, 1931 ; Palencia tarafından, Madrid, 1932 (bu neşir için bk. P. Kraus, *Der Islam*, XVIII, 82—85). Latinceye tercümesi : Seville'li John (John Avendehut, ölümü takriben 1157) tarafından ; G. Comerarius tarafından Paris'te 1638 de neşredilmiştir : *Alpharabii vetustissimi Aristotelis interpretis, opera omnia quae latina lingua* ; G. de Cremona (ölümü 1187) tarafından : *De sentiis*, bunun bazı parçaları yukarıda zikredilmiş olan Palencia'nın arapça metni tab'ına ilâveten basılmıştır ; bir parçası da E. Wiedmann tarafından almancaya tercüme edilmiştir : *Beitr. zur Gesch. der Naturw.*, XI, Erlangen, 1907 ; Gundissalinus'un *De divisione philosophiae* 'sinde *K. İhsâ' el-'ulûm*'un tam bir latince tercümesi bulunduğu anlaşılmıştır, bk. L. Bauer, *Beitr. z. Gesch. d. Phil. d. Mittelalters*, IV, 2—3, München, 1903. İbrânîye tercüme : Arles'lı Kalonymus ben Kalonymus (ölümü 1314) tarafından, bk. Steinschneider, 159/4 ; Falquera, *Reşit hahokmâ'*da. Bk. A. A. Adıvar, *Fârâbî*, s. 12 v. d. ; Bouyges, *Mélange de la Faculté Orientale*, IX, 1923, s. 41—69 ; H. G. Farmer, *The Influence of al-Farabi İhsâ' el-'ulûm on the Works on Music in Western Europe*, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1932, s. 561—592 ; *G. A. L.*, D 1 ; *Suppl.*, D 1.
- K. el-İkâ'ât*.— Bk. *K. fi İhsâ' el-ikâ'*.
39. *K. İktisâb el-mukaddemât*.— 'Uyûn, II, 138 (Bunun *el-Mevâzi'* adlı olup, tahlilden, analotikadan, v. s. bahseden eser olduğu söyleniyor).
40. *R. fi 'İlm el-firâse*.— Yazma : Tahran, II, 634 (6). Bk. *Suppl.*, D 15.
41. *K. fi 'İlm el-mizâc*.— Yazma : Landberg-Brill, 484 ; Brill, 464. Bk. *G. A. L.*, C 4 ; *Suppl.*, C 10.=(?) *Alfarabius de tempore*, bk. *Cat. Mss. Angl.*, II, 202, No. 6605. Bk. *G. A. L.*, D 9.
42. *İmlâ' fi ma'ânî İşâgücî*.— 'Uyûn, II, 138.
43. *R. fi İsbât el-mufârikât (mütefârikât)*.— Yazma : Ayasofya 4839 (varak 138a—145a), 4854 (varak 80b—84a) ; Aligarh 81 ; Patna ; II, 474 ; Tahran, II, 634. Basma : Kahire, 1345 ; Bombay, 1354/1937. Türkçeye terceme : Ülken, s. 99—108. Krşl. *G. A. L.*, D 13 ; *Suppl.*, D 13.

44. *K. fi İsm el-Felsefe.*— İhbâr 184= *Kelâm fi ma'nâ ism el-felsefe.* İlk bakışta bundan sonra gelen eserin (nr. 45) aynı zannedilirse de, her ikisi de menbalarda ayrı ayrı kaydedilmiştir.
45. *K. fi İsm el-felsefe (ve sebeb zuhûrihâ ve esmâ' el-müberraizîn fi hâ ve 'alâ men kara'ahu minhüm).*— 'Uyûn, II, 139; İhbâr, 184. Bu gün kaybolmuş olduğu zannedilen ve ilmin İskenderiye'den Antakya'ya geldiğinden, nihayet bir üstad kalıp, bundan biri Mervli, diğeri Harranlı iki talebenin öğrendiğinden, Hristiyan feylesofların Aristo'nun Analytica'sının ancak bir kısmını bildiklerinden ilh... bahsen bu eser için bk. Max Meyerhof, *On the transmission of Greek and Indian Science to the arabs (Islamic Cultur, c. X, cüz 1)*, Haydaâbâd 1937.
- K. fi İtifâk ârâ' Aristûtâlis ve Eflâtûn.*— Bk. *K. el-Cem' beyne re'yey...*
46. *K. Katigöriyâs.*— Yazma : Hamîd I, 812 (varak 9a—20b; bk. burada No. 6).
R. fi Kavânîn sînâ'at el-şî'r.— Arberry, *Rivista degli Studi Orinetali* ; c. XVII, s. 266 v. dd. Bk. *G. A. L.*, C 14. Krşl. *K. el-şî'r.*
47. *R. fi Kavd el-çeyş.*— 'Uyûn, II, 139.
48. *Kelâm fi a'zâ' el-hayavân.*— 'Uyûn, II, 139.
49. *Kelâm ceme'ahu min ekâvîl el-Nebî s. s.*— 'Uyûn, II, 139 (bu münasebetle mantık meselelerine temas etmiştir).
50. *Kelâm (K.) fi 'l-cinn ve hâl vücûdihim.*— 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184.
51. *Kelâm emlâhu 'alâ sâ'il se'elehu 'an ma'nâ 'l-zât ve ma'nâ cevher ve ma'nâ tabî'a.*— 'Uyûn, II, 139.
52. *K. (Kelâm) fi enne hareket el-felek dâ'ime (sermediye).*— 'Uyûn, II, 139; İhbâr, 184.
53. *Kelâm fi 'l-halâ'.*— 'Uyûn, II, 138. Yazma : İsmail Sâib kütüp., 1. seri, nr. 183. *Basma ve Türkçe ve İngilizce'ye tercüme* : Necati Lugal ve A. Sayılı, *Ebû Nasr il-Fârâbi'nin halâ üzerine risâlesi. Fârâbi's Article on Vacuum*, Ankara, 1951 (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Seri XV, nr. 1).
54. *Kelâm fi 'l-hayyız ve 'l-mikdâr.*— 'Uyûn, II, 139.
55. *Kelâm (K., R.) fi 'ilm el-ilâhî.*— 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184. Yazma : Cârullah, 1279 (varak 136b—140a). Başlangıç : قال الشيخ أبو نصر الفارابي ... يحق علينا ان ... نفحص عن العقل و عن المبدأ الذي دل عليه القياس ... A. Teymur Kütüphanesi, Hikmet, 117 (varak 1—15). Bk. *G. A. L.* Eb 4.
56. *Kelâm fi itifâk ârâ' İbukrât ve Eflâtûn.*— 'Uyûn, II, 139.
Kelâm (K.) fi 'l-Kıyâsât elletî tûsta'melü.— İhbâr, 184. Krşl. *K. İhsâ el-kazâyâ ve 'l-kıyâsât elletî tûsta' melü fi cemî' el-senâyi' el-kıyâsiye.*
57. *Kelâm fi 'l-nukle muzâfen ilâ 'l-ikâ'.*— 'Uyûn, II, 139.
58. *Kelâm fi levâzım el-felsefe.*— 'Uyûn, II, 139.
59. *Kelâm fi mâ yasluhu en yüzemme 'l-mü'eddib.*— 'Uyûn, II, 139.
Kelâm fi ma'nâ ism el-felsefe.— 'Uyûn, II, 139.= *K. fi ism el-felsefe.*

60. *Kelâm fi 'l-me'âyiş ve 'l-hurûb.*— 'Uyûn, II, 139.
61. *Kelâm fi 'l-millet ve 'l-fikh.*— 'Uyûn, II, 139.
62. *Kelâm min imlâ'ih.*— 'Uyûn, II, 140 (Kendisine Aristo'nun "hâr., hakkında ne dediği sorulmuş, o da bu eseri imlâ etmiştir).
63. *Kelâm (K.) fi 'l-mukaddemât min vücûdi ve zarûri.*— 'Uyûn, II, 138; İhbâr, 184.
64. *Kelâm (K.) fi 'l-rü'yâ.*— 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184.
65. *Kelâm fi 'l-şî'r ve 'l-kavâfi.*— 'Uyûn, II, 139. Yazma: Hamîd I, 812 (varak 120a—121a, bk. burada No. 6).
66. *Keyfe yestevî 'llezîne ya'lemûne ve 'llezîne lâ ya'lemûne.*— Haydarâbâd, 1341. Bk. *G. A. L.*, D 21.
67. *K. el-Kıyâs.*— Yazma: Hamîd I, 812 (varak 27b—41b, bk. burada No. 6) ve bk. *K. el-Muhtasar el- evsat.*
68. *K. Kıyâs el-sağîr.*— 'Uyûn, II, 138; İhbâr, 183.=(?) *K. fi 'l-Kıyâs.* Yazma: Carullah, 1349 (varak 1b—20b); Escurial, 612/5. İbraniye tercümesi: Steinschneider, s. 30. İbn Bâcce'nin Escurial, 612/6'da bulunan *İrtiyaz fi K. tahlîl'i* bunun şerhidir.
69. *K. el-Kinâye.*— İhbâr, 183.
70. *K. fi 'l-Kuvve el-mütenâhiye ve ğayr el-mütenâhiye.*— 'Uyûn, II, 139.
71. *K. fi 'l-Luğât.*— 'Uyûn, II, 139.
72. *K. (R. fi) Mâ yenbağî en yukaddeme kable ta'allüm el-felsefe.*— İhbâr, 183; 'Uyûn, II, 139: *K. fi 'l-eşyâ' elletî yuhtâcu en ta'alleme kable el-felsefe.*— Basmaları: Schmolders, s. 3—10; Dieterici, s. 49—55; Dehli, 1312; Kahire/4. İbraniye tercümesi için bk. Steinschneider, s. 160/6. Türkçeye tercümesi: Burslan, s. 28—31. Almancaya tercümesi: *Philos. Abhandl.*, s. 81—92. Bk. *G. A. L.*, Ea 1; *Suppl.*, Ea 1.
- R. fi Mâ yasihhu va la yasihhu min ahkâm al-nucûm.*— bk. *Nukat Abî Nasr al-Fârâbî fi mâ yasihhu...*
73. *R. fi 'l-Mâhiye ve 'l-hüviye.*— Yazma: Ayasofya 2577 (varak 28b—31a); Tahran, II, 634/4. Bk. *Suppl.*, A 13.
74. *R. fi Mâhiyet el-nefs.*— 'Uyûn, II, 140. Yazma: Bodleian, I, 890. İbraniye tercümesi Zerahiah ben İsaac tarafından, ihtimal 1284'te, Roma'da yapılmış; Edelmann tarafından, *Hemdah Gemzah* içinde, Könisberg 1856'da basılmıştır ve bk. Steinschneider, 162/8. Bk. *G. A. L.*, D 5.
75. *el-Makâlât el-refî'a fi usûl 'ilm el-tabî'a.*— Yazma: Landberg-Brill, 570; Manchester, 377. Bk. *G. A. L.*, C 5; *Suppl.*, C 12.
- Makâle fi cihet elletî yasihhu 'aleyhâ 'l-kavl bi-ahkâm el-nücûm.*— 'Uyûn, II, 139. Bk. *Nuket Fbi Nasr el-Fârâbî...*
76. *Makâle fi vücûb sînâat el-kimiyâ.*— 'Uyûn, II, 139. Yazma: Berlin, 4178; Leiden,

1270. Bk. E. Wiedemann, *Journ. für ptakt. Chemie*, yeni seri, 76 (1905), s. 115--123. Bk. *G. A. L.*, C 3.
77. *K. (fi) Mebâdi ârâ' (ehl) el-medîne el-fâzula.*— 'Uyûn, II, 139 (330 h.'de Bağdad'da başlanmış, 331'de Şam'da tamamlanmış, 337 Kahire'de gözden geçirilmiş ve fasillara ayrılmış ve bk. Bustânî, *el-Fârâbi ve Thomas Morus, el-Meşrik mecmuası*, XXVI, s. 126—130). Yazmalar : Kılıç Ali Paşa 674 (varak 1b—64a) (Matbu nüsha, bu yazmada, var. 6a'dan başlamaktadır. Bundan evvel 6 fasillik bir kısım vardır ki şöyle başlar : كان أبو نصر الفارابي رحمه الله ابتداء بتأليف هذا الكتاب ببغداد... ثم سأله بعد ذلك الناس ان يعمل للكتاب فصولا يدل على قسمة معانيه فعمل هذه الفصول بمصر في سنة ٣٣٧ (٣) وجعلها مضافة الى الكتاب وهي ستة فصول الفصل الاول الشيء الذي ينبغي... (٥) في الملة الفاضله اى موجود هو ما جوهره... (6a) القول في اول الموجودات فالموجود الاول هو السبب الاول... Bundan öyle anlaşılmalıdır ki, basma nüshalar *K. Ârâ' ehl...*'nin metnini vermektedir ve *K. (fi) Mebâdi ârâ' ehl...* ise, burada 1b—6a kısmında bulunan fihrist gibi kısımdır; British Museum, 725—3; Bodleian, I, 102—3. Basması: *Alfarabi's Abhandlung der Musterstaat aus Lond. und Oxf. Hdss.* Hrsg. von Fr. Dieterici, Leyden 1895. Türkçeye tercüme : Burslan, s. 32—40 ; 49—71. Bk. *G. A. L.*, B 5 ; *Suppl.*, B 5.
- el-Mebâdi elletî bihâ kıvâm el-ecsâm ve 'l-a'râz.* = *K. el-Siyâset el-medeniye.*
78. *Mebâdi 'l-felâsifet el-kadîme.*— Kahire, 1910. Bk. *Suppl.*, D 14.
79. *K. el-Mebâdi 'l-insâniye.*— 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184.
- Mebâdi 'l-mevcûdât.*— Bk. *K. el-Siyâset el-medeniye.*
- K. el-Medînet el-fâzula ve 'l-medîne el-câhile ve 'l-medîne el-fâsıka... ve 'l-medîne el-dâlle.*— 'Uyûn, II, 138—139 (hakkında verilen izahata göre, *K. Ârâ ehl el-medînet el-fâzula* olmak icap eder).
80. *K. el-Mekâyis.*— 'Uyûn, II, 139 (muhtasar bir eser olduğu söyleniyor) ; İhbâr, 183.
81. *K. fi Men lehu nisbet ilâ sınıâ't el-mantık.* — İhbâr, 184.
82. *K. Merâtib el-'ulûm.*— İhbâr, 184. = (?) *de ortu scientiarum*, Paris, lâtince, 6298 ; Bodleian, 5623/29 ; Steinschneider, 89. Lâtincesinin basması : Baeumeker, *Alfârâbi über den Ursprung der Wissenschaften (Beiter. Z. Gesch. d. Phil. des Mittelalters, XIX, 3)*. Bk. *G. A. L.*, D 2.
83. *K. el-Mevcûdât el-muteğayyiret el-mevcûd bi-'l-keîâm el-tabî'i.*— 'Uyûn, II. 139. *el-Mevâzi'* —Bk. *K. İktisâb el-mukaddemât.*
84. *K. el-Mevâzi' el-muğlita.*— Uyûn, II, 138. Yazma : Hamîd I, 812 (varak 51b—60a ; bk. burada No. 6).
85. *K. (fi) 'l-Mevâzi' el-müntezâ'a min (el-makâle el-sâmine fi) 'l-cedel.*— 'Uyûn, II, 138 ; İhbâr, 183.
86. *K. el-Millet el-fâzile.* — Yazma : Leiden, 1931 ; Kahire, Teymur, Ahlâk, 290/19. İbn Tufeyl, bu eseri *Hayy b. Yakkân*'ında zikretmektedir : Kahire, 1299, s. 6. Bk. Steinschneider, s. 70 ; *G. A. L.*, B 6. ve kırl. *K. el-Medînet el-fâzile ve 'l-medînet el-câhile ve 'l-medînet el-fâsıka...*

87. *K. el-Muğâlitin.* — İhbâr, 184.
K. Muhtasar cemî' el-kütüb el-mantikiye. — 'Uyûn, II, 239. Krşl. *Cevâmi' li-kütüb el-mantık.*
88. *K. el-Muhtasar el-evsat.* — 'Uyûn, II, 138 (Kıyas hakkındadır). = (?) *K. el-Kıyâs veya el-Telhîs.* Yazma : Manchester, 374 A. Bk. *Suppl.*, A 7.
89. *Muhtasar K. el-hüda.* — 'Uyûn, II, 139.
90. *K. el-Muhtasar el-kebîr fi 'l-mantık.* — Uyûn, II, 138 ; İhbâr, 183.
91. *Muhtasar K. el-nezr.* — İhbâr, 183.
92. *K. el-Muhtasar el-sağîr fi 'l-mantık 'alâ tarikat el-mütekellimîn.* — 'Uyûn, II, 138 ; İhbâr, 183. İbraniye tercüme : (?) Paris, Anc. Fond, 333. Bk. *G. A. L.*, A 3.
93. *K. fi 'l-Mukaddemât.* — İhbâr, 184.
94. *K. fi 'l-Mûsîkî.* — 'Uyûn, II, 139 (muhtasar bir eser olduğu söyleniyor). *K. el-Müdhal fi 'l-mûsîkî* ile aynı eser olması muhtemeldir.
95. *K. el-Mûsîkî el-kebîr.* — 'Uyûn, II, 139 (Vezir Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Kâsım el-Kerhî için yazılmıştır) ; İhbâr, 184. Yazma : Leiden 1423 ; bir İstanbul yazmasının fotokopisi, Kahire, Neşre, 22 ; Ambrosiana, 289. Basma : R. d'Erlanger, *La Musique arabe. I, al-Farabi, al-Mûsîkî el-kabîr*, Paris, 1930. Fransızcaya tercüme : aynı eser, II, Paris, 1935. Bk. E. Beichert, *Die Wissenschaft der Musik bei al-Farabi*, Freiburg, 1932 ; H. G. Farmer, *Arabic Latin Writings on Music from various Mss. (Madrid, London, Paris, Oxford), the Texts with Translations and Cmts.*, Glasgow, 1934 (*Coll. of Ar. Writers on Music*, 2) ; ayn. mll., *A History of Arabian Music*, London, 1929, s. 175 v. dd. Bk. *G. A. L.*, C 8 ; *Suppl.*, C 8.
96. *K. el-Mustağlak fi 'l-musâderet el-ülâ ve 'l-sânîye.* — İhbâr, 183.
97. *K. el-Müdhal ilâ 'l-hendese el-vehmiye.* — 'Uyûn, II, 140 (muhtasar bir eser olduğu ilâve ediliyor).
98. *K. el-Müdhal ilâ (fî sinâ'at) 'l-mantık.* — 'Uyûn, II, 139. = (?) Yazma : Hamid I, 812 (varak 1b—3a ; bk. burada No. 6) ; İbraniye tercüme : Münih, 307, bk. Steinschneider, s. 13/2. Bk. *G. A. L.*, A 1. Krşl. *R. fi Tefsîr k. el-Müdhal fî sinâ'at el-mantık.*
99. *K. el-Müdhal fi 'l-mûsîkî.* — Yazma : Şehit Ali Paşa, 674 ; Rağıp Paşa, 876 ; Köprülü, 953 ; Âsaf, III, 486 ; Râmpûr, I, 336 ; Kahire, 1426 ; British Museum, *Suppl.*, 833/12. Bk. *G. A. L.*, C 9 ; *Suppl.*, C 9.
100. *el-Mültekatât li-Eflâtûn.* — Râmpûr, II, 841. Bk. *G. A. L.*, F 1.
101. *el-Müntehab min K. el-Müdhal fi 'l-hisâb.* — Yazma : Râmpûr, I, 418. Bk. *G. A. L.*, C 15.
R. fi 'l-Nefs=R. fi Mâhiyet el-nefs.
102. *K. (fî) 'l-Nevâmîs.* — 'Uyûn, II, 134 ; İhbâr, 184.

- R. *Neyl el-se'âdât. — İhbâr, 184*=(?) *K. Tahsil el-se'âdet.*
103. K. *el-Nücûm. — İhbâr, 183 ; 'Uyûn, II, 139* (:*Ta'lik fi 'l-nücûm.*)
104. *Nüket Ebî Nasr el-Fârâbî fi mâ yasihhu ve lâ yasihhu min ahkâm el-nücûm.—* Yazma : Revan Köşkü kütüp., 2042 (varak 146b—150a) ; Râmpûr, I, 400; II, 840 ; Âsaf, III, 756. Basma : Dieterici, s. 104/114 ; Kahire/8; Bombay, 1354. Haydarâbâd'da, 1340 ve 1345'te *R. fi Fazilet el-'ulûm ve 'l-sunâ'a* adı altında basılmış olan risale bundan başka bir şey değildir, bk. Madkour, s.222 ve not. Türkçeye tercüme : Ülken, s.58—73. Almancaya tercüme : *Philos. Abhandl.*, s. 170—180. Bk. *G. A. L.*, C 2 ; *Suppl.*, D 10.
105. K. *el-Redd 'alâ Cälînûs fimâ te'evvelehu min kelâm Aristûtâlis 'alâ gayr ma'nâhu.—* Uyûn, II, 139 : İhbâr, 183.
106. K. *el-Redd 'alâ 'l-Râvendî fi edeb el-cedel.—* 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 183.
107. K. *el-Redd 'alâ 'l-Râzî fi 'l-'ilm el-ilâhî.—* 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184.
108. K. *el-Redd 'alâ Yahyâ el-Nahvî fimâ redde bihi 'alâ Aristûtâlis.—* Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 183.
109. *Resâ'il fi mesâ'il müteferrika.—* Yazma : Râmpûr, I, 393 ; Âsaf, III, 756 ; Haydarâbâd, 1344. Bk. *G. A. L.*, D 11 ; *Suppl.*, D 11.
110. *Sadr li-kitâb el-hitâbe. —* 'Uyûn, II, 139.
111. R. (K.) *fi 'l-Safsata. —* İbranîye tercümesi için bk. Steinschneider, s. 56. Krşl. *G. A. L.*, A 9.
- R. *el—Se'âde.—* Bk. *R. fi 'l-Tenbih 'alâ esbâb el-se'âde.*
- K. *fi Se'âdet el-mevcûde. —* Yazma : Dâr el Kütüb el-Mısıriye, No. 120=bk. K. *Tahsil el-se'âde.*
112. K. *el-Semâ' el-tabî'i.—* 'Uyûn, II, 140 ; İhbâr, 184.
113. K. *el-Semâ' el-tabî'i li-Aristûtâlis.—* 'Uyûn, II,138 (ta'likat halinde olduğu ilâve edilmektedir).
114. K. *fi Sınâ'at el-kitâbe.—* Uyûn, II, 139.
115. (K.) R. *fi 'l-Siyâse.— el-Siyâse el-medeniye'nin başka bir şekli, Meşrik mecmuası, c. IV, Beyrut, 1901, s. 648v.dd.'da Şeyho tarafından basılmıştır. Bk. Suppl., B 4a. Yazma : Ayasofya 4839 (varak 152b—155a, bir parça), 4854 (varak 88b — 90a, aynı parça): Burada bahis mevzuu olan risâle ondan başka bir eserdir ve şöyle başlar : فصل من كتاب السياسة المدنية للغاربي الجماعة الانسانية الكاملة على الاطلاق تنقسم اما و الامة يتبين عن الامة بشيئين*
116. K. *el-Siyâset el-medeniye.—* 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 184; krşl. İbn Hallikân, *Vefeyât el-aryân*, Kahire, 1299, II, 101. ('Uyûn'da *Mebâdi 'l-mevcûdât* adı ile bilindiği kaydediliyor). Yazma : Ayasofya, 4854/3 ; 4839/3 ; Cârullah 1279

- (varak 2b — 10a)¹; Leiden, 1930 ; British Museum, 425/11 ; de Jong, 113. Geniş bir hülâsa : İbn Miskeveyh, *Câvidân hîred* içinde. Basma : Haydarâbâd 1354. İbranîye tercümesi : Moses ben Samuel ibn Tibbon tarafından 1248'de yapılmıştır : *Sefer ha-Tehalot*. Bu tercüme Philipowsky tarafından *Sefer ha-Asif*'te basılmıştır (1850 — 1851). Bk. Dieterici, *Die Staatsleitung al-Farabi's, eine metaphysisch-ethische Studie, aus dem Nachlass F. D. ieterici's*. Hsg. von P. Brönnle, Leiden, 1904 ; Steinschneider, 158/2 ; G. A. L., B 4 ; Suppl., B 4 ve Suppl., C 11.
117. K. *Şerh el-âsâr el-‘ulviye*.— İhbâr, 184.= (?) K. *fi 'l-Te'sirât el-‘ulviye*.
118. *Şerh K. el-âsâr el-‘ulviye li-Aristûtâlis*.— ‘Uyûn, II, 134. = (?) K. *el-Te'sirât el-‘ulviye*, İhbâr, 184.
119. *Şerh K. Bâriminiyâs li-Aristûtâlis*.— ‘Uyûn, II, 138 (ta'likat halinde olduğu tasrih ediliyor). Bunun üzerine İbn Bâcce'nin (?) *Ta'likât*': Escorial, 612. Bk. G. A. L., A 6.

¹ Mühim ve nâdir bir çok felsefî metinleri ihtiva eden bu nusha hakkında biraz izahat vermek lâzımdır. Evvelâ şunu tebârüz ettirmek icap eder ki, bu nushada eser, Gazâlî'nin *Semerât el-fu'âd*'ı olarak gösterilmektedir. Halbuki baş tarafına ilâve edilmiş olan uzunca bir girişten sonra gelen metin Fârâbî'nin bu eserinin metnidir.

26,4 X 20 sm. eb'adında olan ve 35 satırlı 414 varak tutan bu yazma, 882—883 h.'de Muhammed b. Hasan adlı biri tarafından istinsah edilmiştir. Bir çok sahifeleri, rütubet tesiri ile, hemen tamamen denecek kadar bozulmuştur. Mecmu'anın içindeki eserlerden bir kaç şunlardır :

a) İbn Seb'in'in bir kasidesi : ... القصيدة السبعينية في الرد على من قال بالوصول والوقوف

b) varak 44b—70b. İskender el-Efrûdisî (Alexandre d'Aphrodisee) 'nin, Bişr b. Mettâ, Ebû Osmân b. Ya'kûb, Huneyn b. İshâk, İshâk b. Huneyn gibi, en eski islâm mütercim ve feylesofları tarafından tercüme edilmiş olup, islâm felsefesinde büyük tesirleri görülen *Resâ'il*'i : رسائل الحكيم الاسكندر الافروديسي. Tertipleri aynı değilse de, H. Derenbourg, *Les Manuscrits arabes de l'Escorial*, Paris, 1941, C. II, s. 7 v. d.'e zikredilen nushadaki 9 risale olup, bizce mâlûm iki nushanın ikincisidir.

c) varak 70. Meşhur mütefekkir şair Ebu 'l-‘Alâ' el-Ma'arrî'nin bugün bir nushası mevcut olmayan *İstağfir ve 'stağfirî* adlı eserinden 4 küt'a, şöyle başlamaktadır :

استغفر الله من تركي واخلاقى وهفوة خطرت مني على بالى

d) varak 102a—136a. İbn Bâcce'nin *Divân*'ı : كتاب المختار السابق من ديوان ابن الصايغ : Bu meşhur felesufun (bk. *İslâm Ansiklopedisi*, A. Adnan Adıvar tarafından yazılmış İbn Bâcce maddesi ; G. A. L., I, 601 ve Suppl., I, 831) felsefî ve ahlâkî şüirlerini ve bu arada bir çok meliklere, reislere ve dostlarına gönderdiği manzum mektuplarını (اشعار الرسائل الى الملوك والرؤساء والاصدقاء) ihtiva ettiği için, hayatını aydınlatacak mühim bilgiler vereceği muhakkak olan bu *Divân*, bildiğime göre, yegâne nushadır ve, şüirlerin mevzularına göre, onbeş bâba ayrılmıştır.

e) varak 302 a v. d. Hayy b. Yakzan gibi temsili ve felsefî küçük bir hikâye :

قصة البدوى وهى مثل فيه شفاء وتنبيه لكل ليذب نبيه

120. *Şerh K. el-Burhân.*— ‘Uyûn, II, 139 (Halep’te Fârâbî’nin talebesi İbrâhîm b. ‘Adî’ye imlâ ettiği kaydedilmektedir. Bu şahıs galiba hakikaten Fârâbî’nin bir talebesi olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. ‘Adî’dir); İhbâr, 184.
121. *K. Şerh el-hitâbe li-Aristûtâlis.*— ‘Uyûn, II, 138; İhbâr, 184. Krşl. *K. fi l-Hitâbe.*
122. *K. Şerh el-‘İbâre li-Aristûtâlis.*— ‘Uyûn, II, 139 (ta’likat halinde olduğu söyleniyor); İhbâr, 184.
123. *Şerh K. İsâgûci li-Forfûriyûs.*— ‘Uyûn, II, 138 ve krşl. *Ta’lik İsâgûci ‘alâ Forfûriyûs.*
124. *Şerh K. el-Kiyâs li-Aristûtâlis.*— ‘Uyûn II, 138 (*el-Şerh el-kebir*— “Büyük şerh.,” in bu olduğu ilâve edilmektedir).
125. *K. Şerh makâlet el-İskender el-Afrûdisî fi’l-nefs.*— ‘Uyûn, II, 138 (ta’likat şeklinde yazılmış bir eser olduğu söyleniyor); İhbâr, 184. Yazma : Patna, II, 475. Bk. *G. A. L.*, D 22.
126. *Şerh el-makâlet el-sâniye ve’l-sâmine min K. el-Cedel li-Aristûtâlis.*— ‘Uyûn, II, 138.
127. *Şerh K. el-makûlât li-Aristûtâlis.*— ‘Uyûn, II, 138 (ta’likat şeklinde olduğu söylenmektedir); İhbâr, 184. = (?) Escorial, 612. İbraniye tercüme : München, 307/2. Bk. *G. A. L.*, A 5.
128. *Şerh el-mevâzi’ el-mustağlaka min K. Kâtigoriyâs li-Aristûtâlis.* — ‘Uyûn II, 139 ; İhbâr, 183 (*K. el-Mustağlak min kelâm Aristûtâlis fi Kâtigoriyâs.* ‘Uyûn’a göre, bu eser *Ta’likât el-havâşî* diye meşhurdur.
129. *Şerh K. el-Micistî li-Balamyûs.*— ‘Uyûn, II, 138 ; İhbâr, 184 = *Şerh el-Micistî.* Yazma : British Museum, Or 7368 (628 h. tarihli bir nusha). Bk. *G. A. L.*, C 17.
130. *Şerh K. el-Muğâlata li-Aristûtâlis.* — ‘Uyûn, II, 138 ; İbraniye tercüme : Steinschneider, 56. Bk. *G. A. L.*, A 10.
131. *K. Şerh el-mustağlak fî musâderet el-makâle el-ülâ ve’l-hâmise min Uklîdis.* — ‘Uyûn, II, 139. İbrani tercümesi : Münih, 36, 290. Bk. *G. A. L.*, C 1.
132. *Şerh R. el-nefs li-Aristûtâlis.*— Yazma : Râmpûr, I, 395, 710. Bk. *G. A. L.*, Eb 3.
133. *Şerh sadr K. el-Ahlâk li-Aristûtâlis.* — ‘Uyûn, II, 138.
134. *Şerh K. el-Semâ’ ve’l-‘âlem li-Aristûtâlis.*— ‘Uyûn, II, 138 (ta’likat halinde olduğu kaydedilmektedir); İhbâr, 184 = *K. Şerh el-Semâ’*...
- K. Şerh el-Semâ’ ve’l-‘âlem.* — İhbâr, 184. Bk. *Şerh K. el-semâ ve’l-‘âlem.*
135. *K. Şerâ’it el-burhân.* — ‘Uyûn, II, 139. İhbâr, 183.
136. *K. Şerâ’it el-yakîn.* — ‘Uyûn, II, 140 = *el-Kavl fi şerâ’it el-yakîn.* Yazma : (İbrani harfleri ile) Paris, ancien Fond, 303. İbrani tercüme, aynı yerde, 383. İbn Bâcce’nin şerhi : Escorial, 612 / 7 : *el-Kelâm ‘alâ evvel K. el-Burhân, Kavl fi K. el-Burhân* ; Manchester, 374 B ; Tahran, I, 74. Bk. *G. A. L.*, A 8.

- Şerh R. Zenôn el-Kebîr.* - Bk. *el-R. el-Zenôniye.*
137. K. *el-Şi'r.* — Bk. *Kelâm fi'l-Şi'r ve'l-havâf).*
138. *Ta'âlik fi'l-hikme.* — 'Uyûn, II, 139. Bu eser *el-Ta'likât* ismi altında 1346 h. de Haydarâbâd'da ve 1354—1937'de Bombay'da basılmış olan eser olmalıdır, bk. Madkour, s. 225. Bk. *G. A. L.*, D 6; *Suppl.*, D 6. Türkçeye tercüme: Ülken, s. 73—99.
139. *Ta'âlik 'alâ Kitâb el-kıyâs.* — 'Uyûn, II, 139.
140. K. *el-Tahlîl.* — Yazma: Hamîd I, 812 (varak 41 b—51 b; bk. burada. No. 6.).
141. K. *Tahsîl el-se'âde.*— R. *fi 'el-Tenbîh 'alâ esbâb el-se'âde*den ayrı bir eserdir, bk. Madkour, s. 224 ve A. A. Adıvar, *Fârâbî*, s. 15. Basma: Haydarâbâd, 1345; Bombay, 1354/1937. Türkçeye tercüme: Ülken, s. 154—189 *Reşit ha-hokmâ*, c. III'te bazı parçaları Falquera tarafından İbraniye tercüme edilmiştir.—(?) R. *Neyl el-se'âdât*, İhbâr, 184. Bk. *G. A. L.*, B 3a.
- R. *fi Taksîm el-vâhid.* — Bk. K. *el-vâhid ve'l-vahdet.*
142. *Ta'lik fi 'l-kuvve.* — İhbâr, 183.
143. *Ta'lik İsâğûci 'alâ Forfûriyûs.*— İhbâr 183. Yazma: Bodleian I, 457. İbn Bâceç'nin bunun üzerine *Ta'lik'i*: Escorial, 612 — 2. Bk. *G. A. L.*, A 4.
144. *Ta'lik fi 'l-nücûm.* — 'Uyûn, II, 139. Bk. K. *el-Nücûm.*
- el-Ta'likât.* — Bk. *Ta'âlik fi 'l-hikme.*
145. *Ta'likât Anâlotikâ el-ûlâ li-Aristûtâlis.* — 'Uyûn, II, 140.
146. *el-Ta'lim el-sânî.*— Yunan felsefesinden, Fârâbî'nin zamanına kadar yapılmış olan tercümelelerin tashihli bir hülâsasını ihtiva ettiği iddia edilen bu eser hakkında bk. A. Adnan Adıvar, *Fârâbî, İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 451—469'dan ayrı baskı (*Tıb Tarihi Enstitüsü neşriyatı*, 1947—12), s. 12 ve bir de Taşköprüzâde, *Mevzû'ât el-ülûm*, İstanbul, 1313, I, 320.
147. R. *fi Ta'rif el-felsefe.* — Yazma: Âsaf, II., 1716 / 11. Bk. *G. A. L.*, D 18.
148. R. *fi'l-Tasavvuf.* — Yazma: Âsaf, II, 1716. Bk. *G. A. L.*, D 19.
149. K. *el-Tavassut beyne Aristûtâlis ve Câlînûs.* — 'Uyûn, II, 139.
152. R. *fi Tefsîr K. el-müdhal fi sinâ'at el-mantık.* — Yazma: Ayasofya, 4839/5 (varak 146b—151b); 4839 / 7 (varak 158b—164 a); 4854/5 (varak 85b — 88 a). Başlangıç: قال الشيخ . . . ابو نصر . . . الفارابي . . . في تفسير كتاب المدخل في صناعة المنطق هي التي تشتمل على الاشياء التي تسد القوة الناطقة و هو القل يشمل نحو . . . = *Liber introductorius in artem logicae demonstrationis von Muhammed, einem Schüler al-Kindi's, vielleit al-Farabi*, nşr. Nagy (*Beitrage zur Geschichte der Philos. des Mittelalters*, II, V) München, 1897, s. 41—64.
150. K. *el-Tavti'e fi 'l-mantık.* — 'Uyûn, II, 138; İhbâr, 183. Krşl. K. *el-Müdhal fi'l-mantık.*
151. *Tefsîr esmâ' el-hukemâ.*— Yazma: Brill, 464, I, b; bk. *G. A. L.*, D 16. *el-Telhîs.*— Bk. K. *el-Muhtasar el-avsat.*

Telhis Nevâmis Eflâtûn.— Krşl. *Cevâmi'* K. *Nevâmis li-Eflâtun.*

153. *R. fi'l-Tenbih 'alâ esbâb el-se'âde*, veya *el-Tenbih 'alâ sebîl tahsîl el-se'âde*, veya *R. el-se'âde.*— 'Uyûn, II, 139 Yazma : Berlin, 5034 ; British Museum, 425/10. Basma : Haydarâbâd, 1346 ; Bombay, 1354. Türkçe tercüme : Ülken, s. 127—154. Bk. *G. A. L.*, B 3 ; *Suppl.*, B 3.

el-Tenbih 'alâ sebîl el-se'âde.— Krşl. *R. fi Tenbih 'alâ esbâb el-se'âde.*

K. fi Te'sirât el-'ulviye.— 'Uyûn, II, 139. Bu kitap belki İhbâr, 184'de, *K. Şerh el-âsâr el-'ulviye* adı ile kaydedilmiş olan eserdir.

Tevfik beyne Eflâtûn ve Aristûtâlis.— Bk. *K. el-Cem' beyne re'yey.*...

R. Tezâkir firmâ yasihhu ve mâ lem yasihhi min ahkâm el-nücûm. = Bk. *Nuket Ebî Nasr el-Fârâbî.*...

154. *'Ulûm el-mesâ'il ve netâ'ic el-'ulûm.*— Yazma : Patna, II, 475/4. Bk. *G. A. L.*, D 23.

155. *K. Ustukisât 'ilm el-müsiki.*— Yazma : Madrid, 602 ; J. P. N. Land, *Recherches sur la gamme arabe, Actes du VIe Congrès International des orientalistes*, Leide, 1883, I, 44, No. 1 ; bir parça, aynı yerde, s. 133—168. Bk. *G. A. L.*, C 7.

156. *el-Us'ulet el-lâmi'a ve 'l-ecvibet el-câmi'a.* — Yazma : Ayasofya 4855 (varak 64a—71b). Başlangıç :
من الاسئلة اللامعة . . . لابی نصر الفارابی ملقط .
وما خافت الجن والانس الا ليعبدون المراد عند مشاهير اهل التفسير ليحودون . . .
Başındaki kayıttan anlaşıldığına göre, bu nüsha tam olmayıp, bir seçmeden ibarettir.

157. *'Uyûn el-mesâ'il 'alâ ra'y Aristûtâlis.*— 'Uyûn, II, 140 (160 meseleyi ihtiva ettiği kaydedilmektedir). Yazma : Ayasofya 2577 / 1 : 4600 / 2 ; 4839 / 1 ; 4854/1 ; Köprülü 1604 / 3 ; diğer yazmalar : *G. A. L.*, D 3 ; *Suppl.*, D 3. Basma : Schmoelders, *Documenta philosophiae Arabum*, Bonnae, 1836, s. 24—24 ; Dieterici, s. 56—65 ; Kahire / 5 ; Türkçeye tercüme : Ülken, s. 207—209 ; Burslan, s. 31—32, 39-41. Almanca tercüme *Philos. Abhandl.*, s. 92—107. İbrânî tercümesi : Steinschneider, 160 / 5.

158. *K. el-Vâhid ve 'l-vahdet.*— 'Uyûn, II, 139 ; İhbâr, 183. Yazma : Ayasofya, 4839/2 (varak 13b—51b) ; 4839/2 (9b—31b) ; 3336 / 2 (varak 19b—41b). Bk. *Suppl.*, A 18. = *R. fi Taksîm el-vâhid.*

159. *Vasâya.*— Yazma : Ayasofya 4855 (varak 62 b—63 a). Hepsi 29 satır tutan bu metin şöyle başlar :
كلام ابى نصر الفارابى . . . فى وصايا يم نفعها جميع من يستعملها . . . وجد نفسه فى
من جميع طبقات الناس ، قال كل واحد من الناس . . . تأمل احوالها و احوال غيره . . .
رتبة يشركه فيها طائفة منهم . . .

160. *el-R. el-Zenôniye.*— Yazma : Üniversite Kütüphânesi, arapça yazma 1458 (varak 172a—173a) ; Veliyeddin, 1821 / 4 ; Berlin, 5123 ; *Şerh R. Zenôn*, Âsaf, III, 756 ; Kahire, Hikmet 453. Lâhicî, *Mahbûb el-kulûb*, Tahran, 1317, s. 134 v.d.'da geniş bir hülâsası vardır. Basma : Haydarâbâd, 1349 ; Bombay, 1354—1937 ; krşl. Rostenhal, *Orientalia*, NS, c. VI, s. 64. Türkçeye tercüme : Ülken, s. 108—114. Bk. *G. A. L.*, Eb 2 ; *Suppl.*, Eb 2.

Zuhûr el-felsefe. = (?) *K. fi 'l-Felsefe ve sebeb zuhûrihâ.*